

Сергій Йосипенко

Історія філософії в системі філософських досліджень

Сьогоднішнє становище історії філософії як дисципліни в системі філософських досліджень зумовлене, на мій погляд, ситуацією, котра склалася у філософії в останній третині ХХ сторіччя і котра значною мірою визначена тим, що Реймон Арон назвав «кінцем ідеологій». Різні країни Європи пережили цю ситуацію у свій час і у свій спосіб, залежно від місця філософії в системі освіти, наукових досліджень та в публічному просторі, а також від домінування в національній філософській традиції тих чи тих філософських течій, напрямків, способів філософування. У пострадянських країнах ця ситуація постала внаслідок явища, яке можна назвати делегітимацією радянського марксизму, коли вчорашні радянські філософи без більш-менш помітних дискусій та критики визнали, що марксистська ідеологія відтепер є нечинною.

У радянській системі філософських досліджень ця ідеологія була не просто стороннім елементом, використання якого було для філософів своєрідним компромісом чи прикриттям, покликаними уможливити їхню дослідницьку діяльність; вона відігравала роль засадничого елементу, який визначав цінності та орієнтири такої діяльності, разом зі способом філософування та концептуальним апаратом радянської філософії, а у низці випадків — і змістом філософських теорій. Зокрема марксо-гегелівське уявлення про (одну можливу) наукову філософію, а також про один можливий (правильний) спосіб філософування та одну можливу (правильну) історико-філософську перспективу. Ці уявлення робили предметом історії філософії як дисципліни вивчення процесу становлення й тріумфу правильної філософської теорії та правильного способу філософування, а відтак демонстрацію великих помилок та невеликих здобутків попередніх філософій. Таке розуміння предмета історії філософії було і, певною мірою, залишається невідмінним елементом академічного дискурсу, де розглядові будь-якої філософської проблеми має передувати історико-філософський екскурс, що демонструє невдалі способи розв'язати цю проблему у попередніх філософів; за радянських часів такий екскурс мусив закінчуватися висновком, що тільки в марксистсько-ленінській філософії проблема була насправді розв'язана, а отже, авторові залишається тільки реконструювати це розв'язання і доповнити та розвинути його в деталях або щодо нових умов. Окрім того, історія філософії була наділена також місією пояснення своєрідних помилок історії, внаслідок яких інші сучасні філософські теорії, які є результатом того самого історико-філософського процесу, суперечать марксизмові як одній можливій правильній теорії, з позицій якої історик філософії їх пояснював і оцінював.

Делегітимація радянського марксизму наприкінці ХХ сторіччя, коли жодна з філософських теорій вже не претендувала бути винятковим носієм істини, спричинилася до встановлення та інтеріоризації філософським

дискурсом ситуації плюралізму теорій та способів філософування, які більше не поділяють на правильні та неправильні, істинні та помилкові; цей плюралізм підважив засади історії філософії як філософської дисципліни в тому вигляді, в якому вона існувала до цього моменту: відтепер історик філософії більше не має чітких орієнтирів, за допомоги яких він міг би оцінювати правильність та неправильність, істинність та неістинність філософських теорій, а історико-філософський процес перестав виглядати як прогрес філософського знання, що неминуче веде до тріумфу однієї філософської теорії. Ще важливішою є інша обставина: такого роду орієнтирів позбавлені й інші філософські дисципліни, а відтак розгляд будь-яких філософських проблем відтепер не може замикатись у межах однієї лише філософської теорії; навіть якщо автор визнає істинним розв'язання якоїсь проблеми тільки теорією, прихильником якої він є, він щонайменше повинен довести це в дискусії з іншими теоріями, які також трактують цю проблему. Звідси розгляд чи виклад будь-яких філософських проблем у межах будь-якої філософської дисципліни неминуче набуває вигляду, який раніше був властивий лише історико-філософському дискурсові: аналізу того, як цю проблему розв'язували інші, минулі чи сучасні філософії. Поширення традиційних історико-філософських підходів на весь філософський дискурс порушує питання про ідентичність історії філософії як дисципліни, а отже, про її місце та роль у системі філософських досліджень у сьогоdnішніх умовах.

Поширену відповідь на це питання підказує трансформація, яка відбулася упродовж ХХ сторіччя: внаслідок еволюції історичного знання та на противагу Гегелевій концепції історики філософії максимально інтегрували у предмет своєї дисципліни те, що Гегель називав «зовнішньою» історією філософії, тобто конкретний історичний контекст творення філософських ідей, концептів, учень. Звідси виникає велика спокуса ототожнити предмет історії філософії як дисципліни із «зовнішньою» історією філософії, яка в сьогоdnішніх умовах вивчає не просто зовнішні обставини філософування, а філософські ідеї в їхньому історичному та соціокультурному контексті, залишивши іншим філософським дисциплінам «внутрішню» історію філософії, тобто позбавлену зовнішніх зв'язків історію самого змісту філософії, яка, за задумом Гегеля, і була однією можливою науковою історією філософії.

До подібної відповіді вочевидь схилився Вілен Горський, який у одній зі своїх пізніх праць «До питання про ідентичність історії філософії як науки» відстоює тезу, згідно з якою історик філософії реконструює філософське вчення чи філософські постаті у контексті філософських та соціокультурних запитів їхнього власного часу, тоді як філософ звертається до минулого філософії тією мірою, якою воно «присутнє в актуальній філософії», намагаючись «вступити в діалог» з минулим не для з'ясування питань, актуальних для минулого, а для з'ясування питань, актуальних для нього самого. Варто зазначити, що подібне розрізнення можна зустріти й у наших західних колег, зокрема у відомого французького історика філософії Алена Рено,

але у зовсім іншому контексті — як констатацію прикрої тенденції перетворення таким чином визначеної історії філософії радше на історичну, аніж філософську дисципліну. Щоб протистояти цій тенденції і знайти засоби для її подолання, потрібно передусім уважніше проаналізувати наведене розрізнення філософії й історії філософії, що обмежує предмет останньої неактуальним минулим філософії. На мою думку, воно є доволі суперечливим, зокрема спирається на дві поширені ілюзії.

Першою з них є позитивістська ілюзія можливості вільного від актуальних філософських запитів дослідження філософських учень, ідей, текстів та постатей минулого, тобто дослідження, яке б реконструювало їх суто «такими, якими вони були насправді» у контексті свого часу. Імплицитною вимогою таким чином зрозумілого визначення історії філософії є утримання в дослідженні від будь-якої власної інтерпретації, що іноді спонукає істориків філософії обмежуватися лише джерелознавчою та текстологічною роботою; таке самообмеження є водночас досить привабливим з огляду на те, що на тлі історії філософії радянського штибу, зосередженої головним чином на інтерпретації та оцінці, таке обмежене історико-філософське дослідження виглядає як «чиста» наука. Безперечно, історик філософії, як і будь-який інший історик, повинен прагнути максимальної незаангажованості, проте найкраще, що він може зробити, керуючись цим своїм прагненням, — це об'єктивувати свій власний інтерес і/чи інтерес своєї доби або ж наукової спільноти до минулого чи до конкретних предметів минулого, тобто інтерес, який у будь-якому разі спрямовує і, часто, організовує його дослідження. Якби дослідження минулого, «яким воно було насправді», були неактуальними для нас, вони ніколи б не були настільки запитуваними сьогодні.

Друга, паралельна ілюзія, створює враження, що філософ може «вступити в діалог» з минулим безпосередньо, нехтуючи усіма тими історіографічними принципами та методами, що їх історики філософії розробляють і застосовують для того, щоб максимально коректно реконструювати це минуле. Чи досить для такого контакту просто взяти з книжкової полиці томик якогось класика? Адже у цьому випадку сучасний філософ має справу з дібраним кимось корпусом творів, укладеним відповідно до встановленого кимось канонем, з реконструйованим кимось рукописом, а також з перекладом, зробленим кимось з того чи того видання і в тому чи іншому контексті тощо. У пересічному випадку вже добре, коли філософ не те що знає імена цих «когось», перерахованих вище, а хоча б усвідомлює дистанцію (довжина якої, звичайно, залежить від конкретної постаті) між доступним йому текстом і чимось таким, що хоча б умовно можна було назвати оригінальною думкою класика, з яким він має намір «вступити в діалог». Нехтування усіма цими обставинами перетворює звернення до минулого у соліпсичну вправу, коли філософ насправді вступає в діалог лише зі своїми власними уявленнями про минуле, хоча ці уявлення, звичайно, можна назвати власними лише умовно, оскільки зазвичай вони зумовлені традиціями, поширеними у середовищі, в якому живе і працює філософ.

Наведені міркування, на мій погляд, окреслюють предмет історії філософії як дисципліни в системі філософських досліджень у сьогоdnішніх умовах. Я думаю, його варто визначати не через протиставлення історико-філософського та філософського інтересів та запитувань, а через їхню взаємну обумовленість та взаємну доповнюваність, і не лише з наведених теоретичних міркувань. Згадана вище інтеграція «зовнішньої» історії філософії в історико-філософський, а згодом і у філософський дискурс в цілому спричинилася до підвищення наукових стандартів філософських досліджень, які дедалі більше вимагають враховувати при інтерпретації філософських текстів як минулого, так і сучасності, їхніх найрізноманітніших контекстів, традицій рецепції, перекладу та інтерпретації, особливостей ситуації автора та жанру його твору тощо. Розроблення усіх названих елементів належить до компетенції історії філософії як дисципліни, яка, таким чином, і посідає сьогодні своєрідне інфраструктурне місце в системі філософських досліджень, забезпечуючи як «технічні», так і методологічні умови можливості коректного діалогу філософів минулого та сучасності. В останньому стосунку історія філософії виступає також своєрідною методологічною свідомістю філософії, окреслюючи дистанцію між минулим і сучасністю, а отже, межі можливості нашої інтерпретації минулого, а також розкриваючи поєднання історичного та трансісторичного в будь-якій філософії, в тому числі й у сучасній.

Остання теза потребує уточнення. Описана вище ситуація плюралізму філософій поєднується з гострим відчуттям історичності філософії, яке, хоч як це парадоксально, може загрожувати не лише ідентичності історії філософії, а й самому її існуванню як дисципліни. Проблема множинності філософських учень була також у центрі уваги Гегеля — він детально зупиняється на ній у вступах до «Енциклопедії філософських наук» та до «Лекцій з історії філософії». Там він пропонує відоме розв'язання цієї проблеми — принцип збігу історичного і логічного, в межах якого різні філософські вчення можна розглядати як послідовні етапи прогресу духу до створення абсолютної системи. Натомість принцип плюралізму передбачає рівноцінність філософських учень, а отже, ми вже не можемо вбачати в історії прогрес філософського знання від одного учення до іншого, водночас ми не можемо заперечувати історичності філософського знання, проявом якої, зокрема, є феномен, що його слідом за Анатолієм Єрмоленком можна назвати зміною парадигм в історії філософії. Він виражається в усвідомленні того, що ми щоразу філософуємо в ситуації «після» — починаючи від «після» переворотів у філософії, здійснених Кантом, Гегелем, Ніцше тощо, і аж численних «поворотів» ХХ сторіччя. Всі ці «після» не означають повної трансформації філософського знання, вони не запроваджують якогось загальноприйнятого способу філософування чи якоїсь загальноприйнятої теорії, вони радше означають, що у своєму філософуванні ми не можемо ігнорувати наслідки указаних переворотів та поворотів, навіть якщо є не прихильниками, а противниками їхніх авторів; такі зміни парадигм мають радше кумулятивний ефект. Цей фено-

мен загострює відчуття історичності у філософів і часто навіть спричиняється до історицистської ілюзії, коли прихильники якогось чергового модного «після» цілком серйозно починають вважати, що, як сказав би Гегель, останнє в часі філософське вчення є результатом усіх попередніх філософських учень, а отже, звернення до всіх попередніх учень стає непотрібним. Теоретичний засіб проти цієї ілюзії легко знайти у самого Гегеля — одразу після наведених слів він уточнює, якого вчення вони можуть стосуватися; і навіть якщо ми не поділяємо поглядів Гегеля на філософію як науку та як систему, важко не погодитися з тим, що претензії на переконливість якогось філософського вчення не можуть ґрунтуватися лише на його хронологічній позиції «після» інших філософських учень. Реконструкція витоків, засад і наслідків цієї поширеної сьогодні ілюзії, зокрема шляхом встановлення історико-філософського та соціокультурного контексту теорій, що є її носіями, належить до безпосередніх завдань сьогоднішньої історії філософії як дисципліни.

Підсумовуючи, хотів би наголосити, що задля успішного виконання інфраструктурної для філософського дискурсу місії історик філософії не може обмежувати свою методологію суто питаннями техніки роботи з текстами та контекстами: вона має охоплювати й теоретичні проблеми історико-філософської інтерпретації, зокрема об'єктивації актуальних філософських запитів історико-філософського дискурсу. Варто зважати, зрештою, на ще одну сьогоднішню обставину: дослідження, в тому числі філософські та історико-філософські, стають дедалі спеціалізованішими. Множинність історико-філософських жанрів та способів дослідження визначена сьогодні не лише множинністю предметів дослідження та філософських запитів, які їх стимулюють та зорганізують, а й дедалі більшою кількістю історіографічних технік — від історико-філософських джерелознавства та текстології аж до історико-філософських інтерпретацій різних жанрів та рівнів. Жоден із численних історико-філософських жанрів та підходів не можна ототожнювати з усією історією філософії чи вважати більш «справжньою» історією філософії: вони є радше взаємодоповняльними, і кожен з них є необхідним для виконання історією філософії як дисципліною окресленої ролі у системі філософських досліджень.

Доповідачі

Єрмоленко, Анатолій — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди.

Йосипенко, Сергій — доктор філософських наук, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Конверський, Анатолій — доктор філософських наук, академік НАН України, декан філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка.

Лазаревич, Анатолій — кандидат філософських наук, доцент, директор Інституту філософії НАН Білорусі.
